

ЖАҢА ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСАТ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕКТЕРІ

А.К. Бегалиева – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ аға оқытушысы, Алматы қаласы,*
Ж.Е. Жаппасов – *т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, Алматы қаласы,*
М.Әмірханов – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ аға оқытушысы, Алматы қаласы*

Мақалада жаңа экономикалық саясат тарихына қатысты деректер қарастырылып, оларға талдау жасалады. Азамат соғысының аяғында Кеңестік Ресейде «әскери коммунизм» саясатынан келген жүйелі дағдарыс басталды. Оның алдын алу үшін кеңес үкіметі 1921 жылы экономикада біртіндеп реформа жүргізіп, нарықтық қатынасты қалпына келтіру мақсатымен жаңа экономикалық саясатқа көшті. Дегенмен де ЖЭС Кеңес мемлекеті экономикасын дамытудың магистральды бағыты бола алмады. Ресей коммунистік партиясының құжаттарын, мерзімді баспасөз материалдарын сипаттай отырып, ЖЭС жетістігі мен кемшіліктерін байқауға болады.

Тірек сөздер: жаңа экономикалық саясат, баспасөз, большевиктер, жоспар, съезд, пленум, нарық

Жаңа экономикалық саясат тұсындағы маңызды деректерге РКП(б) – БКП(б) құжаттары, сол кезеңдегі мерзімді баспасөз материалдары жатады. Деректерге талдау жасағанда коммунистік партияның кеңес үкіметі механизміндегі орнына берілген қазіргі кездегі бағаға мән берген жөн деп санаймыз. Бұл кезде коммунистік партия билікке монополия жасады, демек, оның құжаттары директивалық сипатта болып, оны тек коммунистер ғана емес, барлығы орындауға міндетті болды., РКП(б)– БКП(б) ОК съездері, конференциялары, Пленумдары – бұл партияның ұжымдық ойының нәтижесі. Оларсоциализм құрылысының жолдарын, К.Маркс, В.Лениннің пролетариат диктатурасы, коммунистік партияның жетекшілігі, социализм құрылысы туралы ілімдерін дамытатын нақты теориялық ережелерді іздеді. Кейбір құжаттар тікелей іс-қимыл сипатында болса, кейбіреуі халық комиссарлары немесе коммунистер арқылы жүзеге асыратын сипатта болды. БКпал ету сипаты 1920-жж. бойы тереңдеді және биліктегі партия элитасына байланысты өзгеріп отырды. Мұндай деректерді қолданғанда сыни көзқараспен қарап, ресми партия құжаттарында жарияланған саяси декларацияларды тәжірибедегі іспен сәйкестігін салыстырған жөн деп санаймыз.

Партияның саяси директивалары әр түрлі болды: партия съездері мен ОК Пленумдарының мәлімдемелері, шешімдері, орталық органдардың қаулылары мен Орталық комитет хатшыларының басқа да нұсқаулары [1]. 1920-1930-жж. партия еңбек бұқарасы мен партия, түрлі партиялық-мемлекеттік ұйымдарына тікелей назар аударғаны белгілі. Бейбіт жағдайда халыққа төтенше жағдай енгізіп, ұтқырлықты көтеруге көңіл бөлді. Осындай бағыттың нәтижесінде «Үнемділік тәртібі үшін күрес туралы» (1926 ж.), «Өзін-өзі сынауды кеңейту туралы» (1928 ж.), «Еңбек тәртібін көтеру туралы» (1929 ж.) т.б. БКП(б) ОК үндеулері шықты.

Деректердің ішінде партияның съездері мен конференцияларының материалдары маңызды болып саналады. РКП(б) X съезінің (8-16 наурыз 1921 ж.) шешімдері кеңестік мемлекет пен оның ұйымдарының, қоғам үшін және партияның өзі үшін жетекші роль атқарды. В.И. Ленин съезде баяндама жасап, азық-түлік салғыртын, азық-түлік салығымен ауыстыру саясатын ұсынды [2, с. 256-257]. ЖЭС – бұл тек экономикалық саясат қана емес, оның саяси мәні жұмысшы табының миллиондаған шаруалар бұқарасымен одағын нығайту болды. ЖЭС жүзеге асыру саяси құрылыста өзгеріс жүргізуді талап етті, тәртіптің кейбір жақтарын тұрақтандыруды анықтады. Съезде белгіленген бағыттар кеңестік ұйымдардың нормативтік актілерінен де көрініс тапты.

Партия съездері кеңес мемлекеттілігінің мәні, көп укладты жүйедегі социализм құрылысы туралы концептуалды теориялық ережелерді жасады. РКП(б) XI съезі X съезд шешімдерін дамыта отырып, ЖЭС мәнін былай анықтады: «...жаңа экономикалық саясат жұмысшы мемлекетінің мәнін өзгертпейді, алайда социалистік құрылыстың әдістері мен түрлерін өзгерте отырып, ол құрылып жатқан социализм мен капитализмге қайтып оралуға талпынып жатқандар арасындағы экономикалық жарысқа миллиондаған шаруалардың нарығы арқылы шаруашылық мүдделерін қанағаттандыру негізінде жол береді» [2, с. 318].

Енді баспасөз деректеріне сипаттама жасайық. «Социалистический вестник» журналы 1921 жылдан бастап шығарылып, РСДРП орталық ұйымы болды. Бұл журналды Ресейден эмиграцияға кеткен РСДРП жетекшісі және идеологы Ю.Мартов және Р.Абрамовичтердің ұйымдастыруымен шықты. Журнал Берлинде 1921-1933 жж. 1933-1940 жж. Парижде шығып тұрды. Шетелдік орыс баспасөз материалдарына қарағанда ол академиялық тұрғыдағы деңгейімен ерекшеленді.

Баспасөз бетінде елдің әлеуметтік-экономикалық мәселелеріне қатысты маңызды пікірталастар болып

тұрды. Сонымен қатар меньшевиктер елдің болашағы туралы болжамдар да жасаған. Ресейдің постбольшевиктік мүмкіндіктерін нақты айта көрсете білді. Бұл басылым ХХ ғ. 20-30-жж. РСДЖП-мен байланысты ресейлік социал-демократиясының теориялық көзқарастарының эволюциясын айқындауға мүмкіндік береді. Меньшевиктер Ресей модернизациясының негізгі кезеңдерін талдаған. Бұл талдау Ресейдегі оқиғаларды большевизммен байланысты адамдар жасады, олардың методологиялық ұстанымдары ұқсас және батыстық социал-демократия мұраттарына бағытталғанымен қызықты.

«Социалистический вестник» журналы тарихи дерек ретінде құнды, өйткені ондағы материалдар арқылы біз эмиграциядағы меньшевиктердің бағдарламалық-теориялық негізін түсінеміз. Осы журналдың төңірегіне жиналған меньшевиктер большевиктерге қарсы бола отырып, коммунистік экспериментте социалистік құрылыста қандай да бір салауатты шығармашылық бастама бар деп түсінді.

1922 жылы идеялық алауыздықтарға байланысты социал-демократтар қатарында басқа топ пайда болып, олар 1922-1925 жж. «Заря» журналын шығарды. Бұл журнал оңшыл меньшевизм көзқарасын білдірді. Бұл басылымның аналитиктері өз ұстанымын Г.В. Плеханов мұрагерлері ретінде білдірді. Социал-демократтардың бұл бөлігінің көзқарасы орыс либералдық ойының ұстанымын көрсеткенін атап өткен жөн. «Заря» журналының ірі теоретиктері А.Н. Потресов пен Ст.Иванович болды. Олар өз мақалаларында жаңа экономикалық саясатты енгізгеннен кейінгі өзгерістерге талдау жасады.

«Социалистік вестник» тобындағылармен салыстырғанда, социал-демократтардың бұл бөлімі Қазан төңкерісін қабылдаған жоқ, сонымен қатар большевиктердің кез келген әрекетін құптамады. Алайда большевиктер экономикалық қайта өзгерістерге марксизм негіздеріне сүйеніп баға берді. Социал-демократтарға көзқарастары жағынан эсерлер жақын болды. Шетелде эсер партиясының теоретигі, белгілі саяси қайраткер, 1920 ж. Ресейден кетіп қалған В.М. Черновтың жетекшілігімен социал-революционерлер партиясының Шетелдік орталығы ашылды. Ол «Революциялық Россия» журналының негізін қалады. Бұл журнал әуелі Ревелде, кейіннен Берлин мен Прагада 1920-1931 жж. шығып тұрды. Бұл журналды «Социалистік вестникпен» көтерілген мәселелері бойынша салыстыруға болады. Журнал ЖЭС тұсындағы большевиктік қайта құрулардың өткір мәселелерін көтерді. Оның беттерінде эсерлер партиясының бағдарламалық құжаттары жарияланды. Бұл жерде эсерлер партиясының кейбір элементтері жаңа экономикалық саясатты жүргізу кезінде большевиктерден алынған. Сондықтан мұндай деректерді талдағанда «Революциялық Россия» журналының теоретиктері большевиктік қайта құруларға талдау жасауға ерекше мүдделі болды.

Эсер тобынан В.М. Черновтың оппоненттері 20-30-жж. «Воля России» журналын шығарды. Ол 1920-1922 жж. газет ретінде, 1922-1932 жж. журнал ретінде шығып тұрды. Журнал Ресейдегі оқиғаларды үнемі қадағалап отырды, Париждегі «Современные записки» журналымен пікірталастар жүргізіп тұрды. Социал-революционерлердің орталықтық ағымдағы көрнекті өкілі Е.Сталинский бірден большевиктік қайта құруларды талдауға кірісті. Сонымен қатар журналдың бетінде В.В. Сухомлин, М.Слоним сияқты осы бағыттың көрнекті өкілдері мақалалар жариялады.

Бұл басылым жаңа экономикалық саясатты жүргізуге қатысты мәселелерге эсер диаспорасының берген бағасын зерттеуге мүмкіндік береді.

Эсерлік теориялық ойдың оң қанаты А.Ф. Керенскийдің қатысуымен «Дни» атты апталық газет әрі журналда теориялық ойларын білдірді. Бұл жерде халықтық диаспораның оң қанатының басты ерекшелігі олардың көзқарастары либералды құндылықтар бағытында болғандығын атап өткен жөн. Эсерлік диаспораның теоретиктері социализм мен либералды құндылықтар туралы маңызды ойлар айтып, тез арада ресейлік либерализммен жақындасып кетті. Олар либералды ағымның көптеген өкілдері сияқты жаңа ақ интервенцияға қарсы тұрды. Ресейді толық азат ету большевиктік Ресейдің қойнауында пісіп жетілген ішкі үдерістерді дамыту арқылы болатынын нақты түсінді. Елдің республикалық-демократиялық дамуына бұл мерзімді баспасөз теоретиктерінің күмәні болған жоқ. «Дни» журналы эсер партиясы оң қанатының теоретиктерінің ЖЭС зерттеулеріне қатысты берілген бағаның қандай болғанын ашуға мүмкіндік береді. 20-жж. Ортасында «Дни» журналы «Последние новости» журналына еліктей бастады. «Дни» журналының ресми экономисі А.Марков С.О. Загорский қайтыс болғаннан кейін П.Н. Милоков баспаның әлеуметтік-экономикалық мәселелер туралы зерттеулеріне жетекшілік жасады. «Дни» журналы большевиктік модернизацияны күнделікті мәселелерін көтерді [3].

П.Н. Милоковтан басқа газет беттерінде белгілі орыс зерттеушілерінің және С.О. Загорский, А.Марков, С.Н. Прокопович, Е.Д. Кускова сияқты публицистердің мақалалары жарияланып тұрды. Газет беттерінде Ресейде ЖЭС жүргізуге қатысты мәселелер бойынша пікірталастар жасалды.

Ресей эмиграциясында ерекше орын алған экономист, статистик, қоғам және саяси қайраткер, публицист С.Н. Прокопович ерекше орын алды. Ол саяси экономия, өнеркәсіп өндірісі, статистика, кооператив-

тік қозғалыстың теориясы мен тарихы, аграрлық және жұмысшы мәселелері, социалистік идеялармен белгілі болған. С.Н. Прокопович Ресейден кеткеннен кейін 1922 ж. Берлинде экономикалық кабинет құрып, оның міндетіне Кеңестік Ресейдегі шаруашылық және қоғамдық-саяси өмірді жүйелеу, сыни ойдан өткізу енді.

Экономикалық кабинет «Экономический вестник» және «Русский экономический сборник» басылымдарын шығарды. Ондағы мақалалардың көпшілігі Ресей халық шаруашылығын талдауға арналды. Оны екі фактор бойынша түсіндіруге болады: біріншіден, жаңа экономикалық саясаттың жүргізілуіне байланысты негізгі назар Ресейге аударылды, екіншіден, қаражаттың болмауына байланысты басқа тақырыптар бойынша материалдар жинақталмады. Дегенмен де «Экономикалық вестник» көптеген деректерді қолдануы нәтижесінде Ресей экономикасының барлық үдерісін бақылауға мүмкіндік берді. Кеңес үкіметінің декреттері, партия съездерінің резолюциялары мен материалдарына, билік ұйымдарының қаулыларына терең талдау жасалды. Кабинет басылымдары статистикаға назар аударып, жетекшісі С.Н. Прокоповичтің жеке ғылыми мүддесінің болғанын дәлелдейді [4].

Деректердің келесі бір тобы мемлекеттік жоспарлауға байланысты құжаттар құрайды. Ресейдегі жаңа экономикалық саясаттың бастамасы жоспар мен нарықты үйлестіру туралы мәселені қою келісімсіз екенін көрсетеді. Олар Ресей кешенді түрде ел экономикасын тиімді басқару міндеттерін шешуді сипаттайды. Олар мемлекеттік жоспарлау мен оның әдістерін енгізуге, халық шаруашылығының балансын жасауға қатысты. Нәтижесінде біртіндеп еркін сауда мен нарықтық құрылымдарға өте бастады. Шетел капиталын тартып, жұмыссыздықпен жаппай күрес жүріп, 20-жж. соңында еңбекпен қамтамасыз ету жүзеге асты. Басқаша айтқанда, ел экономикасын басқарудың тұтас моделі жасалды.

Жоспарлау мен жаңа экономикалық саясаттың әдістерін меңгеру алғашқы кезде оңай болған жоқ. Ол бірнеше дағдарыстармен, әсіресе баға дағдарысымен жүрді. Бірақ бұл мәселелер экономикалық даму негізінде шешіліп жатты. Нәтижесінде 1926-1927 жж. елде толығымен өнеркәсіп әлеуеті толық орнына келді, ал ол жеті рет күйреген болатын [5]. Ауыл шаруашылығы өндірісі, еңбек өнімділігі және халықтың нақты кірісі революцияға дейінгі деңгейге жетті.

Большевиктер ескіні қалпына келтірмей, нарықтық қатынастың мемлекет реттеп отыратын жаңа, корпоративтік моделін жасағысы келді. Алғашқы кезде Мемлекеттік жоспар нарықты алмастырмай, ол халық шаруашылығындағы мақсатқа жетуді ойластыруы керек. 20-жж. экономистері жоспар мен нарықты қарама-қарсы қоймай, керісінше, оларды үйлестіріп, экономикада жоғары тиімділікке жетуді қамтамасыз етті. Олар нарық өз табиғаты жағынан тепе-теңдікке талпынбайды, одан алшақтайды, сондықтан экономикалық және әлеуметтік салдарлардың диспропорциясын туғызады. Бұл 1928 жылға дейін жобалау-индикативтік жоспарлау директивтікпен алмасқанша сақталды.

Мемлекеттік жоспар мен ЖЭС экономиканы басқарудың екі механизмі туралы деп есептеу туралы айтылған пікірлермен келісе беруге болмайды деп санаймыз. Іс жүзінде, Мемлекеттік жоспарлау әскери коммунизм саясатынан шығып, басқарудың қаржылық әдісін және мемлекеттік бюджетті жасауды жоққа шығарған ГОЭЛРО комиссиясының негізінде жасалды. Кронштадт бүлігіне дейін (ақпан-наурыз 1921 ж.) партияның X съезінің үзілісінде Қаржы Халық Комиссариатын материалдық құндылықтарды есепке алатын бухгалтерияға айналдырып, ақша жүйесін жою идеясы ұсынылды. Жоспарлаушылар мен қаржыгерлер арасында халық шаруашылығы моделін реттеу бойынша қақтығыстар туды.

Деректерге қарағанда «Мемлекеттік жоспарлау және ЖЭС» мәселесі қарама-қайшылықта екенін байқауға болады, өйткені 1925-1926 жж. жоспарлауда маңызды қателер болған. Ол ЖЭС тағдырына жағымсыз әсер етіп, экономикада қиындықтар туғызды. Ал тарихнамада XX ғ. 30-жж.-80-жж. екінші жартысында Мемлекеттік жоспарлауға жағымды баға берілді. 80-жж. аяғы-90-жж. ЖЭС кезеңіне қайтадан жағымсыз баға беріле бастады.

1925 ж. көктемде шаруашылық жыл кезеңінде (қазан 1925 – қыркүйек 1926 ж.) өндіріске бөлінетін қаржыны үш есе – 350 млн сомнан 1 млрд сомға дейін өсіру шешімі қабылданды, ал бұл экономикалық даму қарқынын жеделдетудің алғашқы «секірісі» болатын. Осы бастаманы «шамадан тыс индустриализация» идеясына қарсы болса да, Дзержинский көтерді. Осы жағдайға талдау жасасақ, «экономикалық секіріс» Мемлекеттік жоспарлауға берілді, сөйтіп инвестиция көздері іздестірілді, астық дайындау, шикізат тауарларын өткізу қолға алынды.

Жоғары көрсеткішпен белгіленген жоспарды орындау қиынға соқты. Біріншіден, 1925 жылға дейін эмиссия 55% өсті. Екіншіден, астық дайындау жоспары орындалмады. Жоғары өнім алу жөніндегі және артық астық болатыны туралы көктемгі болжам дұрыс болмады. Үшіншіден, шикізатты тез өткізу сәтсіз болды. 1925-1926 жж. ішкі баға дүние жүзімен салыстырғанда 20% жоғары болды, ал әлемдік баға аграрлық-шикізат дағдарысына байланысты 5 пайыздай кеміді. Осы диспропорцияға байланысты бірқатар

тауарды экспорттау рентабельді болмады – мұнай өнімдері және орман ағаштары тиелген эшелондар шекараға тақалып тұрды да, кейіннен қайта қайтты. Төртіншіден, жеке капиталға шабуыл күшейді – 1925 жылдан бастап қалада салықтың жаңа түрлері енгізілді, темір жол тасымалдарына және т.б. жоғары тарифтер енгізілді, 1926 жылдан бастап деревнядағы ауқаттыларға қысым көрсету күшейді. Бесіншіден, Сокольников бастаған Қаржы Халық Комиссариаты дүниежүзілік валюта биржасына кеңестік алтын червонецті енгізуді ұсынды, бірақ ол кең сұраныс таппағандықтан, 1928 ж. оны әкетуге ресми түрде тиым салынды. Осылайша кеңестік валютаны біртіндеп конвертациялау аяқталды.

Қабылданған шаралардың нәтижесінде, соның ішінде жеке объектілер құрылысын тоқтатып тастау, 1926 ж. аяғына қарай экономикалық жағдай тұрақтандыруға мүмкіндік туды. Өнеркәсіпке капитал салу 2 есе, өнеркәсіп өндірісі – 40% артық, астық өнімдері – 1,4 есе, астық дайындау – 1,8 есе өсті. Бюджет кірісі 30% өсті, бюджет профициті 15,3 млн. сом құрады [4, с. 228].

1925 ж. «секіріс» экономика, шаруашылықтың нарықтық әдісі бойынша қатты соққы берді. Келесі жылдары: өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының өсу қарқыны екі есе төмендеді; эмиссиялық қарқын қаржы және материалдық-заттық өндірістік үдерістер арасындағы диспропорцияны күшейтті; «тауарлық аштық» масштабтары кеңейді, 1925-1926 жж. деревнядағы ақы төлеуді қанағаттандырмай 1925-1926 жж. 350-370 млн. сом, ал 1926-1927 жж. шамамен 500 млн соммен анықталды; астық дайындаудағы қиындықтар қайталанып тұрды әрі шиеленісті.

1925 жыл жаңа экономикалық саясаттың шарықтау шегі болды, тіпті жеке капитал, қысымның көбейгеніне қарамаста, өнеркәсіп пен саудада жоғары болды (35% дейін). Алайда келесі жылдан бастап ЖЭС тоқырай бастады. БКП(б) сәуір пленумы (1926 ж.) халық шаруашылығының «кезекті міндеті» ретінде жоспарлық бастаманы жүзеге асыруды тапсырды. 1925 жылғы «секіріс» салдарына баға берілмеді. Астық дайындаудағы қиыншылықтар және өнеркәсіпке инвестиция салу бойынша кеткен қателіктер Еңбек және қауіпсіздік Кеңестің, Қаржы Халық комиссариатының, жоспар жасайтын ұйымдардың субъективті қателіктерінің салдары деп мойындалды.

1 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - М., 1970. - Т. 3. - С. 322-327; Т. 4. - С. 94-98, 169-175.

2 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - М., 1970. - Т. 2.

3 Милоков П.Н. Очерки по истории русской культуры. - М., 1993.

4 Крестьянское хозяйство по данным бюджетных исследований и динамических переписей. - Берлин, 1924.

5 Гуль Р. Я унес Россию. Россия в Германии. - М., 2000. - Т.1.

Резюме

В статье рассматриваются источники истории новой экономической политики. К концу гражданской войны Советская Россия переживала системный кризис, вызванный политикой «военного коммунизма». Для его преодоления весной 1921г. советское руководство начало постепенное реформирование экономики - новую экономическую политику - с целью частично восстановить в ней рыночные отношения и тем самым нормализовать сферу производства и товарного распределения. НЭп, однако, так и не стал магистральным направлением развития экономики Советского государства, и к 1929 г. совокупность различных факторов привела к отказу от его идей. По материалам российской коммунистической партии, периодической печати можно проследить успехи и просчеты НЭП.

Ключевые слова: новая экономическая политика, периодика, большевики, план, съезд, пленум, рынок

Summary

This article discusses the sources of the history of the New Economic Policy. By the end of the Civil War, Soviet Russia was going through a systemic crisis caused by the policy of «war communism». To overcome the spring of 1921 y. the Soviet leadership began a gradual economic reform - a new economic policy - in order to partially restore it market economy and thereby normalize the production and commercial distribution. NEP, however, did not become the main direction of development of the economy of the Soviet state, and to the 1929 y. combination of factors led to the rejection of his ideas. According to the materials of the Russian Communist Party, periodicals can be traced successes and failures of NEP.

Keywords: new economic policy, Periodicals, Bolsheviks, plan, congress, plenum, market.